

Västmanlands läns museum
Kulturmiljö Rapport B
2012:B14

Kolladan vid Jäders bruk

Omläggning av tak och åtgärder på stomme

Antikvarisk medverkan

Ökna 1:15
Arboga landsförsamling
Västmanlands län

Fredrik Ehlton

Kolladan vid Jäders bruk
Omläggning av tak och åtgärder på stomme

Antikvarisk medverkan

Ökna 1:15
Arboga landsförsamling
Västmanlands län

Länsmuseets dnr: VLM 110165

Fredrik Ehlton

Utgivning och distribution:
Västmanlands läns museum
Karlgatan 2, 722 14 Västerås
Tel 021-39 32 22
E-post: lansmuseet@ltv.se
Hemsida: www.vastmanlandslansmuseum.se

© Västmanlands läns museum 2011

Omslagsfoto: Kolladan efter restaurering. Vlm_kmvFE-1101

Foto: Där inget annat anges är fotografier tagna av Fredrik Ehlton, Västmanlands läns museum.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2006/01172.

ISSN 1651-7342
ISBN 978-91-86511-41-8

Inledning

Byggnaden ligger vid Jäders bruk i Arboga kommun. Den är placerad vid Arbogaån precis vid bron över till Jäders holme. Byggnaden är ett Kolhus och kallas "Kolladan" eller "Vedboden", den har bland annat fungerat som förvaringsutrymme för kol till brukets smedjor.

Byggnaden ligger inom utpekade område för kulturmiljö i Kulturmiljöprogram för Arboga kommun från 1987. I programmet bedöms området innehålla ett välbevarat byggnadsbestånd och anses vara av länsintresse. Byggnaden är skyddad med lilla *q* i detaljplanen för del av Jäders bruk. I planbestämmelserna framkommer att utvändiga detaljer ska bevaras och att allt underhåll ska ske med ursprungliga material, kulörer och arbetstekniker.

De åtgärder som utfördes var restaurering av takstolar och timmer i väggkonstruktion samt omläggning av tak och undertak. Enligt beslut från länsstyrelsen lämnas bidrag till åtgärderna och att arbetena ska följas av en antikvarisk sakkunnig.

Som antikvarisk kontrollant utsågs byggnadsantikvarie Fredrik Ehltun, Västmanlands läns museum. Åtgärderna utfördes under sommaren och vintern 2011. Rapporten sammanställdes av Fredrik Ehltun, den 12 mars 2012.

Bild 1, Karta över Jäders bruk och Kolhuset. Byggnad aktuell för denna rapport är inringad med röd ring. Utdrag ur digitala fastighetskartan från 2004. Skala 1:5000.

Historik

År 1551 anlades ett kronobruk för vapentillverkning vid Jädersholme. Vapen tillverkades med ett kort avbrott fram till 1663 då verksamheten flyttades till Finspång och produktionen på Jädersbruk övergick till civilbetonade artiklar. Bruket lever vidare till början av 1900-talet då smidet läggs ned och smedjorna rivs. Jord- och skogsbruket var viktiga näringar vid sidan om järnframställningen, den mångskiftande verksamheten byggde på naturhushållning och var i huvudsak självförsörjande. 1968 köpte Domänverket fastigheten och de drev lantbruket fram till 1978 då jordbruksfastigheten styckades av och såldes.¹

Bild 2². På ett flygfoto från 1922 syns kolladan två gånger så lång som idag. Kolladan är markerad i rött och transformatorstationen är markerad i blått.

¹ Kulturmiljöprogram Arboga kommun 1987

² Flygfoto från 1922, Jäders bruk söder ifrån. Jäders bruks vänner

På fotografier från 1922 och 1923 syns den aktuella byggnaden men den är dubbelt så lång (se bild 2). I övrigt verkar den ha samma utformning. På bilderna i den kulturhistoriska byggnadsinventering som gjordes 1978 har byggnaden dagens form och storlek.

Det finns olika åsikter om byggnadens historiska funktion. Av hävd anses byggnaden vara en kollada, men läns museet har inte kunnat hitta några belägg för detta i arkivmaterialet. Något som skulle kunna tala för att det är en kollada är själva byggnadskonstruktionen med timmer ovanpå stolpverket (se bild 3).

Bild 3³. Stolpverkskonstruktionen i bottenplanet och den timrade överdelen tyder på byggnadens funktion som kollada.

Förmodligen har den nedre delen varit öppen och kolen fraktats upp på övervåningen på körbanor. Kolen tippades sedan ner till bottenvåningen, kanske i olika fack. Byggnaden benämns på de flesta ställen som fd vedbod, även enligt fastighetsägaren. Den används idag till förvaring av diverse äldre jordbruksmaterial.

Kolhuset är troligen uppfört i slutet av 1700-talet. För denna rapport är den äldsta kända kartan, där huset finns markerat, från 1804 (se bild 4).

³ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-561

Bild 4⁴. Karta från 1804 över Jäder och Jäders Holme, den äldsta kartan där byggnaden finns markerad.

I äldre kartmaterial där byggnaden inte finns markerad är den senaste från 1736. Möjligen uppfördes byggnaden i samband med att man, under Mårten Mannerstråhle, byggde ett flertal nya ekonomibyggnader 1798.⁵

⁴ Från lantmäteriets kartmaterial på Internet, historiska kartor. Karta från 1804.

⁵ Muntligt Görän Eriksson, Jäders bruks vänner samt <http://www.jadersbruk.se/historia2.htm>

Exteriör byggnadsbeskrivning

Den aktuella byggnaden ligger nordväst om bron över Arbogaån till Jädersholme. Den är uppförd i två våningar med stolpverk i den nedre delen och timmer i den övre. I fasaden är timret synligt medan stolpverkskonstruktionen är klädd med stående slätpanel liksom hela gavlarna. Samtliga delar är rödslammade. Öppningar finns i väster och öster samt på den södra fasadens västra del. På den östra gaveln finns svartmålade, möjligen tjärade, dubbelportar till byggnadens båda våningar, i väster ligger en enkelport på marken bredvid dörröppningen. I söder finns en dubbelport som är rödslammad. Taket är ett sadeltak med valmade gavelspetsar, takfallen är mycket stora och branta och täckta med 1-kupigt lertegel. Undertaket består av locklagda falbrädor, flera med vankant, med ovanpåliggande läkt.

Skador

Skadorna på taket var omfattande (se bild 5). Många av takpannorna hade ramlat ned med läckage och rötskadat undertak som följd. Nocktäckning och vindskivor var så gott som obefintlig. Vissa skador, främst på takstolarna, var dolda när arbetet startade och kom fram under tiden. Arbetet blev således mer omfattande än vad som planerats. Fasaderna var i relativt gott skick, skadorna har främst uppstått i nedtill vid syllen. Skadorna har troligtvis uppkommit till följd av att vegetation växt tätt intill byggnaden.

Bild 5⁶. Kolladan var i förfallet skick med skador på takstolar, taktäckning, panel och syllstock.

⁶ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-502

Byggnadsvårdsåtgärder

Byggnaden var i fallfärdigt skick och bedömdes vara en så viktig del av Jäders bruksområde att den var bevarandevärd. En diskussion fördes om vilka material och metoder man skulle använda. Byggnadens dåliga skick gjorde att åtgärderna skulle bli mycket omfattande. Då insatserna var fokuserade på att säkra byggnadens fortbestånd och hindra vidare förfall valdes en del frånsteg från byggnadens befintliga material. Att restaurera byggnaden med metoder och material som beskrivs i planbestämmelserna för området skulle helt enkelt inte vara ekonomiskt försvarbart tack vare byggnadens dåliga skick. Kompromissen innebar:

- att timmer i lagningar inte behövde vara handbilat och dymlat.
- att nya delar på undertaket inte behövde vara falbrädor.

Samtliga återgärder skulle genomföras med utgångspunkten att allt material som var i tillräckligt gott skick bevaras. Arbetena skulle följa en arbetshandling som upprättades av HPS Kulturmiljövård AB. Arbetshandlingen innefattade:

- att byta 4 stycken högben samt 15 stycken tvärgående bärlinor på taket.
- att byta hela undertaket förutom originalbrädor som går att återanvända samt att lägga om tegeltäckningen.
- att byta syllstocken på långsidan mot Arbogaån samt renovera delar som är viktiga för konstruktionen.

Bild 6⁷. Kolladan frilades från vegetation.

Målet med åtgärderna var att säkra byggnadens konstruktion och att hindra fortsatt förfall. Virke av god kvalitet skulle användas till samtliga åtgärder. Målning ingick inte i arbetshandlingen.

⁷ Länsmuseets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-534

Inledningsvis röjdes all vegetation som växte runt byggnaden bort. Detta för att frilägga byggnadens delar och förhindra framtida skador på virket. Efter röjningen framkom ytterligare problem. Grunden var på vissa ställen undermålig och syllen saknade stöd på dessa ställen (se bild 6).

Bild 7⁸. Syllstocken och grunden under restaurering.

Bild 8⁹. Syllstocken lagades med halvsulning.

Bild 9¹⁰. Stenar lades in i grunden där det saknades sten för att stödja syllens bärande av stolpverkskonstruktionen.

Av säkerhetsskäl var man tvungen att åtgärda skadorna på grunden och syllen innan arbetena på taket kunde påbörjas (se bild 7 och 8). Panelen plockades ned så att grunden och syllen blev synlig. Stenar lades in som stöd för syllen och stockarna lagades med timmer i samma dimension som de befintliga. Skarvarna halvsulades och bultades ihop vid fästpunkterna (se bild 9).

Åtgärder på stomme

Byggnadens övre timrade del bärs som sagt upp av en stolpverkskonstruktion som inte krävde några större insatser. Den timrade delen hade däremot tagit skada av vattenläckage från hål i taket och var mer omfattande än förväntat. Skadorna i timret omfattade på ett ställe två varv av bjälklaget och bindbjälke samt sparre i takstolen. Skadorna lagades med halvsulning och bultades ihop vid fästpunkterna (se bild 10 och 11).

⁸ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-599

⁹ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-564

¹⁰ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-840

Bild 10¹¹. Skadade delar på takstolen och bjälklag.

Bild 11¹². Nytt timmer lades in med halvsulning.

Åtgärder på takstolar och läkt

Skadorna på takstolarna var som förväntat. Stora delar av sparrarna var rötskadade eller saknades helt. Så mycket av de befintliga sparrarna som möjligt bevarades och lagningar skedde med halvsulning och bultar (se bild 12 och 13).

Bild 12¹³. Skadorna på takstolen var omfattande och vissa delar saknades helt.

¹¹ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-583

¹² Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-837

Bärlinorna var mycket skadade av vattenläckaget från hålen i taktäckningen. Stora delar fick här bytas ut mot nya i samma dimension som de befintliga. Skarvarna sammanfogades med halvsulning (se bild 13).

Bild 13¹⁴. Lagningarna på takstolskonstruktionen genomfördes med halvsulning.

¹³ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-586

¹⁴ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-911

Åtgärder på undertak

Virket var till den största delen så skadat att det inte kunde återföras (se bild 14). Det diskuterades huruvida man skulle tillverka nya falbrädor eller bortgå från det befintliga och lägga på brädor utan dräneringsspår.

Bild 14¹⁵. Det befintliga undertaket var mycket skadat.

Bild 15¹⁶. Bräda med dräneringsspår.

Med hänvisning till ambitionen att förhindra byggnadens förfall med rimliga insatser bestämdes det att de falbrädor som var i sådant skick att de gick att använda, återfördes och samlades i det sydöstra hörnet (se bild 15 och 17).

Bild 16¹⁷. Undertaket under arbete.

Bild 17¹⁸. De falbrädor som gick att återanvända samlades i det sydöstra hörnet av byggnaden.

Locktaket läktades med bärläkt och på detta lades 1-kupigt lertegel (se bild 16 och 20). Av det befintliga teglet kunde ca 75 % återanvändas. Det var problem att få tag i tegel av samma storlek som det befintliga. Efter diskussion med länsstyrelsen bestämdes det att plocka tegel från en ekonomibygnad bredvid kolladan.

¹⁵ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-845

¹⁶ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-842

¹⁷ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-922

¹⁸ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-918

Åtgärder på panel

Panelen var skadad och saknades helt på vissa ställen (se bild 18). Mycket av den befintliga panelen gick att återanvända. Som ersättning till delar som saknade panel användes återvunnet virke som entreprenören hade på lager (se bild 19).

Bild 18¹⁹. Panelen innan restaurering

Bild 19²⁰. Panelen efter restaurering

Karta med blickpunkter

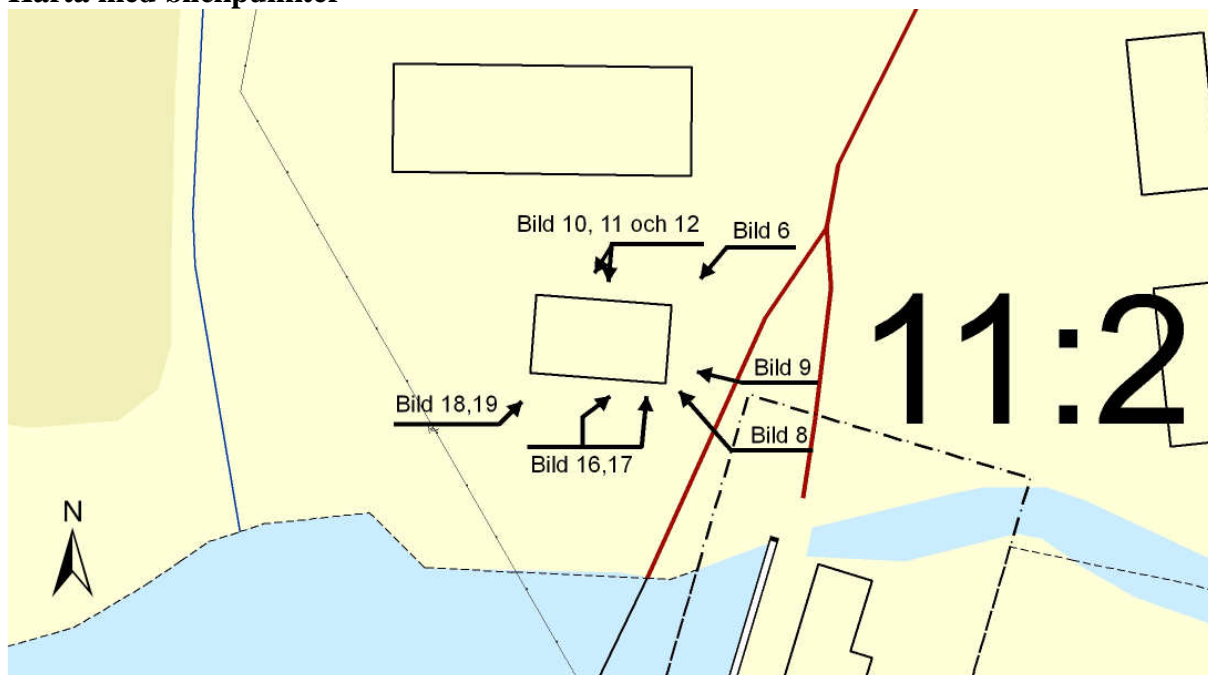

Bild 20. Karta med blickpunkter för bilder rörande byggnadsvårdsåtgärder. Utdrag ur digitala fastighetskartan från 2004, skala 1:1000.

¹⁹ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-540

²⁰ Läns museets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-1106

Resultat och diskussion

Arbetena följde den arbetsplan som upprättades innan arbetet med åtgärderna började. De skador som upptäcktes under projektets gång gjorde att insatserna tog längre tid än beräknat. Möjligheten att plocka tegel från ekonomibygnaden bredvid kolladan var tidsbesparande och gjorde att tidsplanen ändå kunde hållas.

Resultatet av de insatser som genomfördes på kolladan har möjliggjort byggnadens fortbestånd. Den är bevarad till sin utformning och fortsätter vara en del av den kulturhistoriskt värdefulla miljön Jäder bruk.

Bild 21²¹. Kolladan efter restaurering.

²¹ Länsmuseets arkiv bildnr. Vlm_kmvFE-1105

Litteratur och källor

Litteratur

KMV-program Arboga. 1987. Kulturhistorisk byggnadsinventering i Arboga kommun. Västmanlands läns museum. Östervåla.

Internet

www.lantmateriet.se

Historiskt kartmaterial mm

<http://www.jadersbruk.se>

Jäders bruks herrgårds hemsida med platsens historia

Muntliga och övriga källor

Göran Eriksson – Jäders bruks vänner. Angående byggnadens funktion och historia.

Jäders bruks vänner – Äldre flygfoto på kolladan

Administrativa uppgifter

Västmanlands läns museums dnr: VLM 110165

VO Kulturmiljö; projektnr: 3-10-121

Länsstyrelsen dnr: 434-10534-2010

Fastighetsbeteckning: Ökna 1:15

Landskap: Västmanland

Län: Västmanland

Socken: Arboga landsförsamling

Kommun: Arboga

Ägare-beställare: Hans-Olof Jansson

Entreprenör: HPS Kulturmiljövård AB
Boda 2
731 93, Köping

Antikvarisk medverkan: Västmanlands läns museum
Antikvarisk expert Fredrik Ehltón
Karlskatan 2
722 14 VÄSTERÅS
Tele: 021-39 32 22

– en del av Landstinget Västmanland

Västmanlands läns museum, Karlsgatan 2, 722 14 VÄSTERÅS
Tele: 021-39 32 22 · E-post: lansmuseet@ltv.se
Hemsida: www.vastmanlandslansmuseum.se
ISSN 1651-7342
ISBN 978-91-86511-41-8